

VRIJHEIDSBEROVING EN SOCIAAL-CULTUREEL WERK IN DE VLAAMSE GEVANGENISSEN: EEN UITDAGING VOOR HET REGULIERE AANBOD SOCIAAL-CULTUREEL WERK

Maria Bouverne-De Bie*

Het forensisch welzijnswerk realiseert een eerstelijns hulpverlening aan personen die geconfronteerd worden met een strafrechterlijke interventie, hetzij als dader, hetzij als slachtoffer, hetzij als naastbestaande. In die eerstelijnsopdracht zit ook de toeleiding van het reguliere voorzieningenaanbod naar detentiesituaties, derwijze dat het recht op maatschappelijke dienstverlening ook in de gevangenis gerealiseerd kan worden. Daartoe is nodig dat de Gemeenschappen erkennen dat hun verantwoordelijkheden niet ophouden aan de poorten van de gevangenis en dat zij ook aan gedetineerden een gelijkwaardig aanbod van maatschappelijke dienstverlening aanbieden als zij dat doen voor vrije burgers.¹ Het appèl op de reguliere voorzieningen om ook in detentiesituaties een aanbod te formuleren vergt niet enkel ondersteuning en toeleiding. Het is ook nodig een visie te ontwikkelen op de betekenis van het 'gewone aanbod' in een 'specifieke' situatie zoals de detentiesituatie. Navolgend wordt hiertoe een poging ondernomen, op basis van de inzichten verworven in het project 'sociaal cultureel werk in de Vlaamse gevangenis', dat actueel uitgevoerd wordt door de Vlaamse Federatie voor Forensisch Welzijnswerk in samenwerking met de welzijnsteams en de directie van de gevangenis van Antwerpen, Leuven-Hulpgevangenis en Brugge.

1. Educatief werk in de gevangenis: een traditie en een paradox

Het educatief werk is een vertrouwd gegeven in ons gevangeniswezen. Het algemeen reglement van de strafinrichtingen van 1905 voorzag reeds in het verplichte schoolbezoek in de gevangenis voor alle gedetineerden veroordeeld tot een straf van meer dan zes maanden; de onderwijzers werden tewerkgesteld door het Bestuur der Strafinrichtingen. Het nieuw algemeen reglement van 1965 legt het initiatief voor het organiseren van educatieve activiteiten in de handen van de gevangenisdirecties, die hiervoor ook beroep kunnen doen op externe instanties. Het gerealiseerde aanbod is, naar omvang en inhoud, erg verschillend en ongelijk verspreid.² Het belang van educatieve activiteiten in de gevangenis wordt benadrukt, dit mede vanuit het

* M. BOUVERNE-DE BIE is docente aan de Universiteit Gent.

1. W. MEYVIS, 'Maatschappelijke dienstverlening aan gedetineerden', in: *Welzijnsgids-Welzijnzorg*, Ambulant welzijnswerk, 1995, afl. 18, p. 1-23.

2. W. MEYVIS en D. MARTIN, *Humanisering van de gevangenis en maatschappelijke aanpak van delinquentie*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 1991, p. 38.

streven naar de realisatie van een humaner detentieregime. Hierbij wordt – ook in de internationale aanbevelingen terzake – uitgegaan van een ruime omschrijving van ‘educatief werk’: naast de traditionele schoolse vorming ressorteren ook professionele, culturele, creatieve, fysieke, sportieve, sociale en literaire vorming onder de notie ‘educatief werk in de gevangenis’. Het ‘recht op vorming’ in hoofde van gedetineerden, zoals geformuleerd door de Raad van Europa, stelt twee fundamentele uitgangspunten voorop: ‘enerzijds moet de vorming van gedetineerden zoveel mogelijk aansluiten bij de vorming van volwassenen zoals die in de vrije samenleving georganiseerd wordt; anderzijds moet voortdurend gezocht worden naar mogelijkheden om een band te leggen tussen de gedetineerden en de buitenwereld om tot een wederzijdse, constructieve uitwisseling te komen’.³

De nadruk die gelegd wordt op het belang van educatief werk in de gevangenis is wezenlijk verbonden met een aantal basisconcepten in het Westerse denken over de betekenis van opvoeding en onderwijs in de samenleving. Het ontstaan van deze basisconcepten wordt doorgaans gesitueerd in de periode van de Verlichting. De idee van een ‘maakbare samenleving’ die de Verlichters voor ogen stond, maakte dat uitgebreide interventies op het vlak van opvoeding en onderwijs gezien werden als het meest adequate antwoord op de problemen van het menselijk samenleven, in eerste instantie problemen van armoede en criminaliteit. Wanneer mensen zouden leren hoe ze zich konden gedragen, overeenkomstig de vigerende standaarden, zouden ze ook hun armoedesituatie kunnen overstijgen, omdat de oorzaak ervan – met name hun onmaatschappelijk gedrag – weggesneden was. De oudere term ‘volksverheffing’ illustreert deze gedachtengang: de bedoeling was via pedagogische praktijken lagere klassen tot arbeid, deugdzaamheid en culturele verheffing te brengen. Vanuit deze idee ontstond in de negentiende eeuw en in de twintigste eeuw een groeiend aantal pedagogische praktijken, waaronder het veralgemeend schoolbezoek na de invoering van de leerplicht en het sociaal cultureel werk voor volwassenen.

De idee van een ‘maakbare samenleving’ vinden we in het strafrecht terug met de leer van het sociaal verweer. In de zgn. ‘klassieke criminologische school’ werden bestraffing van het gepleegde delict, en leedtoevoeging in hoofde van de delictpleger, gezien als belangrijkste doelstellingen van het strafrecht. De leer van het sociaal verweer stelt een nieuwe ambitie voorop, nl. de bescherming van de maatschappij door de delicten zélf uit te roeien. Hiertoe moeten de oorzaken van het delict aangepakt worden; deze oorzaken worden gezocht in de persoonlijkheid en het milieu van de delictpleger. De leer van het sociaal verweer kent aldus twee dominante thema’s. Een eerste thema is de criminalisering van de lagere sociale klassen, omdat – in de sociaal economische context van de negentiende eeuw – verwacht werd dat het onmaatschappelijk gedrag, en dus ook de criminaliteit, zich vooral daar situeerde. Een tweede thema is dat van de bescherming van de maatschappij door de verwijdering van de delictpleger, en zijn ‘heropvoeding’ en ‘behan-

3. G. SMAERS, *Gedetineerden en mensenrechten. De toepassing van het E.V.R.M. in penitentiaire detentiesituaties door de Europese jurisdicties en haar gevolgen voor de rechtspositie van veroordeelde gedetineerden in België*, Maastricht, Maklu, 1994, p. 296.

ving, in relatie tot de aard van het delict. Deelname aan hulpverlenings- en educatieve programma's zou enkel op vrijwillige basis kunnen geschieden. De rol van het strafrecht zou aldus tot zijn meest fundamentele opdracht teruggebracht worden, met voorrang voor niet-strafrechtelijke interventies (subsidiariteitsbeginsel).¹¹ Ook voor deze strekking valt, gezien vanuit de rechtspositie van de gedetineerde, heel wat te zeggen. Herhaaldelijk werd en wordt gewezen op de uiterst zwak uitgebouwde rechtspositie van gedetineerden in de Belgische gevangenissen.¹² Het risico verbonden aan een 'justice model' is evenwel de dubbelzinnige interpretatie ervan. In de praktijk, zeker in de actuele socio-politieke context, leiden – op zich geargumenteerde pleidooien voor strafwaardigheid – vaak tot toename van repressie en een herleiden van de menselijke waardigheid tot juridische fictie. Er is dan sprake van strafwaardigheid, zonder dat dit gepaard gaat met de erkenning van een ruimere rechtsbekwaamheid en een rechtvaardige sociale politiek. De humaniseringsdynamiek die met de leer van het nieuwe sociaal verweer in de strafuitvoering vanaf de jaren vijftig van deze eeuw gestalte kreeg dreigt aldus verloren te gaan.

Een derde strekking in de discussie streeft eveneens naar een terugdringen van de vrijheidsberoving, via een veralgemeende toepassing van zgn. alternatieve sancties. 'Alternatief' staat hier voor 'alternatief voor de vrijheidsberoving'. Concreet gaat het om vrijheidsbepalende maatregelen, zoals b.v. het presteren van een aantal uren dienstverlening of het volgen van een bepaalde opleiding. De recente 'Oriëntatienota Strafbeleid en Gevangenisbeleid' van de Minister van Justitie geeft een aantal goede redenen om te kiezen voor alternatieve sancties: inzake recidive scoren ze beter dan de onvoorwaardelijke vrijheidsstraf, ze zijn goedkoper dan de vrijheidsstraf, er zijn minder sociale en menselijke kosten aan verbonden en de publieke opinie staat positief tegenover deze vorm van strafafhandeling.¹³ Ook theoretisch is het streven naar alternatieve sancties interessant. Vooral gekoppeld aan de zgn. 'herstelbemiddeling' tussen dader en slachtoffer wordt gesproken van de ontwikkeling van een nieuw paradigma, waarbij daders en slachtoffers gezien worden als betrokkenen in een interactioneel, als delict omschreven gebeuren, en beide aangesproken worden het probleem te definiëren, af te lijnen en op te lossen.¹⁴ Het – mede vanuit Justitieel Welzijnswerk gestarte – experiment 'herstelbemiddeling' te Leuven laat zien dat dit communicatieproces tot stand brengen en in goede banen leiden geen sinecure is, maar wel heel dikwijls realiseerbaar. De strafrechtelijke interventie wordt in deze benadering een ontmoeting tussen actoren, waarin deze erkend worden in hun bekwaamheid een gestelde maatschappelijke norm mede te herdefiniëren, dan wel te bevestigen. Hoe perspectiefvol ook, in de actuele stand

11. C. ELIAERTS, 'Het nieuwe realisme in het strafrecht en de criminele politiek', in: *Panopticon*, 1984, 5e jrg., nr. 1, p. 1-9.

12. G. SMAERS, 'De rechtsbescherming van personen die van hun vrijheid beroofd zijn', in: J. GEBOERS, G. SMAERS en W. VAN LAETHEM, *Detentie in België, o.c.*, 1995, p. 53-63.

13. MINISTER VAN JUSTITIE, *Oriëntatienota Strafbeleid en Gevangenisbeleid*, 1996, p. 2.

14. T. PETERS, 'Probleemoplossing en herstel als functies van de straf', in: *Panopticon*, 1996, 17e jrg., nr. 6, p. 555-569.

van zaken zijn ook aan alternatieve sancties nadelen verbonden. Een eerste ongewenst effect is het risico van zgn. ‘net-widening’: de meer op de probleemsituatie aansluitende probleemafhandeling houdt het risico in dat niet minder, maar meer en andere mensen geconfronteerd worden met een strafrechterlijke interventie. Een ander ongewenst effect is de discretie: hoe minder geformaliseerd een systeem is, hoe aanzienlijker de bevoegdheden van de beslisser kunnen zijn. De uitbouw van zgn. alternatieve sancties vergt dan ook de uittekening van een duidelijke rechtspositie voor alle betrokken actoren, iets wat heden ten dage in ons land allerminst geregeld is.¹⁵ Daarbij komt nog dat de indruk blijft bestaan dat bij het mislukken van het alternatief de initieel bedoelde reactiewijze – met name een vrijheidsberovende straf – weer van toepassing wordt. Het gevaar bestaat dat mensen in dit soort situatie, precies omwille van die mislukking, geconfronteerd worden met een extra strenge repressieve aanpak. Op die manier weerspiegelt ook het debat over alternatieve sancties de oude thema’s van het sociaal verweer: het alternatief is een kans die aan de dader wordt gegeven, en die hij best met beide handen aangrijpt.

3. Een met macht uitgevoerd, machteloos antwoord

Voor het educatief werk, en meer in het bijzonder het sociaal cultureel werk, biedt dit – overwegend binnen een justitieel kader gevoerd – debat stof tot nadenken. Kan het een taakstelling zijn van het sociaal-cultureel werk mee te werken aan een zo wankel resocialisatieproject? Liggen andere, in relatie tot het strafrecht meer ‘preventieve’ doelstellingen niet meer voor de hand? Wat verantwoordt prioritair tijd en aandacht voor de minderheidsgroep van gedetineerden?

Voor een antwoord op deze vragen is het nodig terug te gaan naar het fundamentele inzicht dat aan de grondslag ligt van het resocialisatiedebat in de criminologie, nl. dat een strafrechtelijke interventie geen fundamenteel antwoord biedt op de problemen waarvoor ze ingezet wordt. Dit geldt tot en met de educatieve activiteiten die in het verlengde, en in het kader van de strafuitvoering gerealiseerd worden. Dit inzicht, dat de straf – ook mits een zorgvuldige en adequate strafuitvoering – een met macht uitgevoerd, doch een in wezen machteloos antwoord is op sociale problemen spreekt het sociaal-cultureel werk aan op zijn essentie. Deze essentie is het creëren van de sociaal culturele voorwaarden opdat de problemen waarvoor nu noodgedwongen via het strafrecht een oplossing gezocht wordt, in de samenleving zelf een oplossing zouden kunnen vinden. De essentie van het sociaal-cultureel werk ligt in de ondersteuning van het maatschappelijk debat en de publieke meningsvorming, i.c. in de justitiële setting, waardoor burgers een actieve bijdrage kunnen leveren aan kennis- en meningsvorming en aan het ontwikkelen van alternatieve handelingsperspectieven. ‘Alternatief’ staat in deze voor de ontwikkeling van een

15. G. DECOCK, ‘Alternatieve straffen en maatregelen. Een rechtspositionele benadering’, in: T. PETERS en J. VANACKER (eds.), *Van oriëntatienota naar penaal beleid?*, Leuven, Panopticon/KU Leuven, 1997, p. I.30-57.

meer humane kijk op sociale problemen, die recht doet aan de menselijke waardigheid van eenieder. Het sociaal-cultureel vormingswerk zou in zijn sociaal-culturele betekenis de plaats moeten kunnen zijn waar reflexie over de maatschappelijke norm en reflexie over de concrete toepassing en toepassingsvoorwaarden in zeer verschillende situaties elkaar ontmoeten – de naad tussen ‘maatschappelijk systeem’ en ‘leefwereld’.¹⁶

Deze fundamentele opdracht om een maatschappelijke forumfunctie te vervullen wordt door het sociaal-cultureel werk actueel m.i. in te beperkte mate opgenomen. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat het sociaal-cultureel werk dezelfde identiteitscrisis doormaakt als het resocialisatiemodel in het strafrecht. De vroegere notie ‘volksverheffing’ maakte in de ontwikkeling van het sociaal-cultureel werk geleidelijk aan plaats voor meer kritische opvattingen, die de noodzaak benadrukken om de doelstellingen van het sociaal-cultureel werk niet alleen te bepalen op basis van algemeen maatschappelijke verwachtingen, doch mede in relatie tot opvattingen over menselijke waardigheid (FREIRE) en sociale emancipatie (NEGT). Het sociaal-cultureel werk wordt in deze benadering gesitueerd in een breder perspectief van politieke radicalisering en van sociale mobilisering voor een menswaardiger samenleving. Deze kritische opvattingen worden in de actuele ontwikkelingen in toenemende mate getoetst aan de vraag naar integratie van het sociaal-cultureel werk in het prioriteitenbeleid van de overheid, en hierbij aansluitend, een beleidsmatig betere ondersteuning. In deze discussies over een herdefiniëring, c.q. herpositionering van het sociaal cultureel werk lijken de verwachtingen vooral te gaan naar het herstel of de hernieuwde uitbouw van de zgn. ‘civil society’, de maatschappelijke sfeer waar actieve burgers vrijwillig met elkaar samenwerken en zich kunnen verenigen. Het sociaal-cultureel werk zou, zo wordt gesteld, een belangrijke taakstelling kunnen vinden in het bewuste herstel van het sociale weefsel in een steeds verder geïndividualiseerde en geatomiseerde samenleving. ‘Autonomie’ blijft hierbij als normatief cultuurideaal verdedigd, zij het in een nieuwe vorm: niet de autonomie van het grote Gelijk en de Hogere Waarden, doch de autonomie van het ‘communicatieve handelen’. Vorming wordt dan ‘het stellen van vragen over de grondslagen van onze individuele en collectieve levensontwerpen, die richting geven aan initiatieven van kwalificatie en actie. We moeten daarbij leren te aanvaarden dat op dat vlak geen definitieve antwoorden mogelijk zijn, of dat het stellen van vragen en het expliciteren van waarden even belangrijk zijn als het geven van antwoorden. Ook moeten we accepteren dat het sociaal-cultureel vormingswerk geen voorloper, hoofdfactor of vernieuwer is, meer een sociaal-culturele partner in het maatschappelijk debat’.¹⁷ Voor de aldus geschetste positionering van het sociaal cultureel werk worden meerdere argumenten aangereikt. Tegelijk moet ook hier gewezen worden op risico’s. Het grote risico m.i. is dat in deze ontwikkeling de opbouw van de

16. D. WILDEMEERSCH, ‘Sociaal-cultureel werk op de naad van leefwereld en systeem’, in: *Gids sociaal-cultureel en educatief werk*, Antwerpen, Van Loghum Slaterus, 1993.

17. J. GOUBIN (red.), *Werken aan uitdagingen. VCVO-project Nieuwe Uitdagingen voor het Sociaal Cultureel Werk*, Brussel, VCVO, 1994.

samenleving zèlf, als pedagogisch project, niet langer als een (haalbare) prioriteit gezien wordt, en de utopie van een 'betere samenleving' buiten het expliciete gezichtsveld valt.

Het is ook in deze context belangrijk het parallellisme te zien in de 'identiteitscrisis' die zowel het resocialiserend model in het strafrecht als het sociaal cultureel werk actueel treft. Het, sinds de Verlichting, gestelde vertrouwen in educatieve activiteiten als instrumenten bij uitstek tot realisatie van een betere samenleving getuigt van een emancipatorisch elan. In de klassieke betekenis is het evenwel ook een reductionistische opvatting, gebaseerd op de aanname dat de meningen over de na te streven samenleving gelijklopend zijn. Uitgangspunt is een consensusopvatting: individueel belang en algemeen belang vallen samen. Deze aanname ging voorbij aan wat actueel wél erkend wordt, namelijk dat er verschillende opvattingen kunnen bestaan over een 'wenselijke samenleving', en dat die opvattingen mee beïnvloed worden door de ongelijke machtsverdeling in de samenleving. De perceptie van zowel sociaal-culturele ontwikkelingen in deze samenleving (waaronder een toenevend appèl op zowel het strafrecht als op educatieve activiteiten) als de perceptie van sociale problemen (waaronder de confrontatie met criminaliteit en onveiligheid) wordt mee ingekleurd door de dagelijkse ervaring van mensen. Deze ervaringen verschillen naargelang de maatschappelijke positie van de diverse groepen in de samenleving. Wanneer hier geen rekening mee gehouden wordt, wordt het vertrouwen in de interventiemogelijkheden van zowel het strafrecht als van het educatief werk als antwoord op sociale problemen al te gauw een blind, en uiteindelijk vreemd vertrouwen. Een contextgebonden benadering is nodig.

Het wezenlijk belang van de maatschappelijke context in de benadering van sociale problemen kan geïllustreerd worden aan de hand van vele voorbeelden. Delicten (wat hieronder verstaan wordt laten we voorlopig nog even buiten beschouwing) gebeuren niet zomaar, d.w.z. niet zonder dat er ook door de betrokkenen een rechtvaardiging voor gevonden wordt. Deze rechtvaardiging kan liggen in de geringe pakkans (b.v. vele verkeersovertredingen), in politieke overwegingen (b.v. politieke aanslagen, oorlogen), en ook in overwegingen van culturele aard. Zo'n culturele rechtvaardiging kan b.v. zijn dat 'eenieder nu eenmaal moet le reën voor zijn zaak op te komen, of hij gaat er zelf onderuit', 'als ik het niet doe, doet een ander het wel' etc. Dit soort culturele rechtvaardiging wordt gevoed door een algemeen maatschappelijk klimaat, waarin gesteld wordt dat sommige vormen van onrechtvaardigheid 'nu eenmaal niet te vermijden vallen' en/of waar geweld, in de politiek, de media, het vrijetijdsaanbod ... als het ware een 'onderhuidse cultuurwaarde' vormt. Ondermeer diverse vormen van fraude (milieufraude, fiskale en sociale fraude), maar ook b.v. heel wat drugscriminaliteit en hiermee gepaard gaand geweld kunnen uit een binding met deze 'onderhuidse cultuurwaarden' verklaard worden.¹⁸ In een

18. K. RAES, 'Onveiligheid in een normloze wereld', in: G. ANDRIESEN, e.a., *Als angst regeert. Over politiek en veiligheid*, Amsterdam, De Balie, 1994, p. 15-36; C. SCHUYT, 'Recht en orde in de verzorgingsstaat', in: C. SCHUYT, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Leiden, Stenfert Kroese, 1991, p. 249-258.

aantal situaties kan de participatie aan criminele activiteiten deel uitmaken van een overlevingsstrategie, en dit geldt des te meer naarmate er geen, ook in de ogen van de betrokkenen valabele alternatieven voorhanden zijn. Niet alleen het strafrecht, maar ook het sociaal-cultureel werk staat dan vrij machteloos. Vorming, hoe intentioneel opgezet ook, dreigt in deze context niet alleen zijn doel voorbij te schieten, maar ook een aantal onvoorziene, ongewenste effecten te bewerkstelligen. Een ongewenst effect is b.v. dat bepaalde doelgroepen niet bereikt worden, en/of met grote aversie tegen het vormingsaanbod aankijken. Vorming in functie van een humane(re) samenleving staat dan in een spanningsverhouding tot de feitelijke ervaring van deze samenleving, inclusief hierbinnen opgezette vormingsinitiatieven.

4. De detentiesituatie als concreet aanknopingspunt

De vaststelling van een bestaande spanning tussen het in de opzet van vormingsinitiatieven initieel besloten emancipatie-élan en de feitelijke ervaring van mensen houdt de noodzaak in van nadere reflexie over de aard van het vormingsaanbod. De detentiesituatie kan hiervoor een goed aanknopingspunt zijn.

In het resocialisatiedenken, zoals uitgedrukt in de leer van het sociaal verweer, is de detentie een leerproces naar sociale re-integratie. De doelstellingen van de straf, en van de activiteiten die tijdens de strafuitvoering gerealiseerd worden, liggen in het leren van de vaardigheden en attitudes nodig om maatschappelijk geïntegreerd te kunnen functioneren.

Gezien vanuit de betrokkenen zelf is de detentie echter in eerste instantie een periode van sociale uitsluiting; de vrijheidsberoving is zelfs de meest extreme vorm van sociale uitsluiting. De nuttigheid van deze sociale uitsluiting werd in het sociaal verweer niet ter discussie gesteld; het actuele debat – zowel in het strafrecht als daarbuiten – leert dat dit niet terecht is. Het is nodig ons te blijven afvragen waarom in welbepaalde situaties dan toch gekozen wordt voor deze sociale uitsluiting. De hoger vermelde forumfunctie van het sociaal-cultureel werk bestaat erin dit debat concreet te ondersteunen. Hierbij stellen zich steeds vier vragen¹⁹:

1. Kan een heersende ‘normaliteitsnorm’ binnen een bepaalde sfeer verantwoord worden? Zo b.v. omschrijft de Oriëntatienota Strafbeleid en Gevangenisbeleid van de Minister van Justitie de doorsnee gedetineerde als een ‘jonge man met een beperkte opleiding en een zwakke sociaal-economische positie, die een diefstal gepleegd heeft. Vaak heeft hij ook een drugsinbreuk gepleegd, en niet zelden gaat het om een vreemdeling’.²⁰ Het debat gaat in dit licht niet enkel over de ernst van de gepleegde delicten, niet enkel over het gebrek aan sociale vaardigheden en verantwoordelijkheidszin van de betrokkene, niet enkel over mogelijke verklaringen

19. K. RAES, ‘Sociale grondrechten als mogelijkheidsvoorwaarden voor een gelijke individuele vrijheid van eenieder. Over de morele grondslagen en grenzen van individuele rechtsaanspraken’, in: *Welzijnsgids*, Zaventem, Kluwer Editorial, 1995, 17, p. 33-53.

20. MINISTER VAN JUSTITIE, *Oriëntatienota Strafbeleid en Gevangenisbeleid*, 1996.

hiervoor. Het debat gaat, in hoofde van het sociaal-cultureel werk, in eerste instantie over de vraag of de voorwaarden vervuld zijn opdat mensen aansluiting zouden vinden bij de samenleving. Hiervoor is een kritische analyse nodig van wat wij onder het 'collectieve welzijn' verstaan, en op welke wijze dit ter harte genomen wordt. De oververtegenwoordiging van jongvolwassenen in de gevangnissen, het grote aantal vreemdelingen, de oververtegenwoordiging van mensen met een lage opleidingsgraad, onstabiel werkverleden en beperkte tewerkstellingskansen moet ons tot nadenken stemmen, evenals de opvallende vaststelling dat we over de geschiedenis van deze mensen zo weinig weten.

2. Kan de dominantie van deze normaliteitsnorm over andere sferen verantwoord worden? Zo b.v. houdt een strafrechtelijke interventie verregaande consequenties naar de naastbestaanden – b.v. partners, kinderen en ouders van gedetineerden – en naar de wijze waarop zij, evenals de delictpleger zelf, concrete perspectieven kunnen vooropstellen. De justitiële interventie is een belangrijke 'vindplaats' van onwelzijn, in die zin dat voor een aantal situaties de interventie van het strafrecht een fase is in een reeds langerdurend proces van marginalisering. In deze marginalisering zijn niet enkel delictplegers gevat, doch evenzeer hun omgeving. De justitiële interventie is tevens een belangrijke oorzaak van onwelzijn, zo b.v. omdat ze aan de bron ligt van verpauperingsprocessen die niet in het minst de naastbestaanden treffen.²¹ In de noodzaak tot sensibilisering voor ook deze effecten ligt een belangrijke reden waarom het forensisch welzijnswerk ervoor opteert een brugfunctie te vervullen naar het reguliere voorzieningenaanbod. Niet alleen de reductie van strafrechtelijke interventies en/of het ontwikkelen van alternatieven voor de vrijheidsberoving vergt een maatschappelijk draagvlak. Dit draagvlak is evenzeer nodig om mensen te ondersteunen in het verwerken van de confrontatie met het strafrecht, hen te ondersteunen nieuwe referentiepunten te ontwikkelen, overheen begrippen als 'dader' en 'slachtoffer'. Niet in het minst voor het sociaal-cultureel werk ligt hier een belangrijk werkterrein.

3. Zijn de voorzieningen die worden getroffen voor de 'uitgesloten' van een vigerende en/of dominerende normaliteitsnorm optimaal? Deze vraag raakt het opzet van een concreet aanbod in de justitiële setting, i.c. in de gevangenis. De vaststelling vandaag is dat deze voorzieningen in de Vlaamse gevangnissen (a) niet optimaal zijn en (b) met bescheiden middelen daadwerkelijke inspanningen geleverd worden. De diverse sociaal-culturele en vormingsinitiatieven van de directies van de Vlaamse gevangnissen, evenals de sociaal-culturele werking die sinds einde 1993 met de steun van de Vlaamse Gemeenschap in de gevangnissen van Antwerpen, Brugge en Leuven-Hulp werd opgezet geven het belang aan van een geïntegreerde aanpak en visie-ontwikkeling terzake, concreet uitgedrukt in de integratie van de sociaal-culturele werking in de ruimere taakstelling van de welzijnsteams in de gevangnissen. Het sociaal cultureel werkproject in de Vlaamse gevangnissen vertrekt zeer uitdrukkelijk van een niet-categoriaal opzet. Het gaat niet om het

21. A.M. MARCHETTI, 'Pauvreté et trajectoire carcérale', in: C. FAUGERON, A. CHAUVENET en P. COMBESSIE, *Approches de la prison*, Paris/Bruxelles, De Boeck & Larcier, 1996, p. 177-197.

uitwerken van een aanbod voor gedetineerden aan sich. Het gaat wel om het creëren van de mogelijkheden opdat gedetineerden én hun naastbestaanden in de mogelijkheid zouden zijn effectief gebruik te maken van het bestaande aanbod.

4. Reiken die voorzieningen ook mogelijkheden aan om uit de positie van uitgeslotene te geraken? Deze vraag houdt een voortdurende opgehouden discussie in over de legitimering van het aanbod, in relatie tot de sociale uitsluiting die door de strafrechtelijke interventie aan het licht gebracht en/of geproduceerd wordt. Houdt het i.c. sociaal-cultureel werk aanbod een werkelijke opstap in naar het realiseren van zingeving en emancipatie of gaat het veeleer om een intensifiëring van externe bemoeienissen? Op welke wijze vraagt het sociaal cultureel werk de publieke aandacht voor de vaak zeer verschillende wijzen waarop mensen vandaag omgaan met spanningen, verwachtingen en eisen die besloten liggen in het dagelijkse leven, en voor de zeer grote verschillen in maatschappelijke ruimte waarover mensen hiervoor beschikken?

5. De brugfunctie van het forensisch welzijnswerk

De brede reflexie over strafrecht en samenleving, waartoe het sociaal cultureel werk aldus uitgenodigd wordt, is in wezen een reflexie over de sociale verhoudingen die wij in deze samenleving wenselijk achten en gerealiseerd willen zien. Deze vraag stelt zich in diverse settings, niet enkel in de justitiële setting. Het lijkt me een belangrijke opdracht voor het sociaal cultureel werk bij te dragen tot het leren zien van de verbondenheid tussen diverse maatschappelijke thema's, mensen te vormen in het zoeken naar de samenhang tussen uiteenlopende informatiebronnen en data, en hen te ondersteunen in het kaderen van deze informatie in relatie tot ruimere maatschappelijke ontwikkelingen.²²

Deze algemene opdracht kan niet los gezien worden van de wezenlijke opdracht in de gevangenis zelf. Aanwezigheid in de gevangenis is nodig, wil men weten welke de effecten zijn van detentie en hoe een aanbod van sociaal-cultureel werk een bijdrage kan leveren tot problematisering ervan. Behoeften en vragen van gedetineerden vormen geen vaststaand gegeven, doch worden tot uitdrukking gebracht naarmate ook de betrokkenen zelf zich rekenschap geven van wat hun mogelijkheden en aspiraties zijn, en van het feit dat zij hierop aangesproken worden. Gedetineerden vragen een actieve, persoonlijke benadering; zij vragen ondersteuning in het leren onderkennen van waar mogelijkheden liggen om hun handelingscompetentie te verhogen. Deze ondersteuning houdt drie aspecten in: de ondersteuning van biografische, sociale en politieke competentie. Biografische competentie houdt in dat mensen hun zingevingsvragen leren formuleren en samen met anderen naar een antwoord kunnen zoeken. Sociale competentie houdt de vaardigheden in om te

22. O. NEGT, *Sociologische verbeeldingskracht en exemplarisch leren*, Groningen, Tjeenk Willink, 1975; MOLLENHAUER, *Vergeeten samenhang. Over cultuur en opvoeding*, Amsterdam/Meppel, Boom, 1986.

kunnen gaan met instituties en voorzieningen. Politieke competentie houdt in dat gezocht wordt naar wegen tot het inbrengen van (alternatieve) waardenbepalingen. Het recente werkingsverslag²³ van het sociaal cultureel werkproject geeft aan hoe deze diverse competentie-aspecten leiden tot een waaier van activiteiten, zo b.v. informatie-en vormingssessies over o.m. ziekte en invaliditeitsverzekering, werkloosheid, kopen op krediet ... (cf. sociale competentie), vormingcycli met betrekking tot thema's als o.m. communicatie, opkomen voor jezelf, zingeving ... (cf. biografische competentie). Vorming over thema's als b.v. geweldloosheid, relatie tot slachtoffer, gevolgen van de veroordeling ... stellen het waardendebat centraal en houden concrete reflexiepunten in, ook voor begeleiders (cf. politieke competentie). Het werkingsverslag formuleert ook zeer helder het perspectief van waaruit de activiteiten opgezet worden: sociaal cultureel werk als een van de componenten in de realisatie van het recht op maatschappelijke dienstverlening als sociaal grondrecht.

Het is daarom belangrijk dit sociaal-cultureel werk niet op zich te zien, doch structureel geïntegreerd in de werking van de welzijnsteams. De filosofie van de welzijnsteams omvat een streven naar een humane strafuitvoering enerzijds, het waarborgen van de sociale hulp-en dienstverlening aan gedetineerden en hun gezin anderzijds. Het in contact brengen van gedetineerden en hun naastbestaanden met het aanbod van voorzieningen in de samenleving vormt de kern van de forensische opdracht: het realiseren van een brugfunctie tussen gevangenis en samenleving, ook in zijn sociaal-culturele aspecten. Het realiseren van deze brugfunctie is niet evident. Niet enkel omdat het werken in de gevangeniscontext op zich een aantal specifieke voorwaarden stelt, maar vooral omdat het gaat om een omkering in ons denken. De realisatie van een brugfunctie houdt in dat mensen, in confrontatie met het strafrecht, aangesproken worden op hun mogelijkheden en aspiraties, eerder dan op hun beperkingen. Concreet betekent dit dat bij de ontwikkeling van het aanbod niet vertrokken wordt van een probleemdefinitie gerelateerd aan een abstract 'resocialisatiemodel', waaraan dan een gamma van activiteiten beantwoordt ter verbetering van een aantal functionele vaardigheden, waarop gedetineerden en hun gezin meestal laag scoren. Dergelijk aanbod kan waardevol zijn, doch is onvoldoende. De forensische opdracht houdt in dat inzicht verworven wordt waarom mensen moeilijk aansluiting vinden bij de samenleving en dat voorzieningen georiënteerd worden een aanbod te realiseren dat hieraan tegemoet komt. Dit betekent dat het aanbod getoetst wordt op de mogelijkheden die het biedt aan mensen om zich te emanciperen van mensonwaardige situaties, en dat erkend wordt dat voor de bepaling van de criteria van menswaardigheid ook de betrokkenen zelf een fundamentele inbreng hebben.

Voor het sociaal-cultureel werk betekent werken in de gevangenis m.a.w. aansluiting vinden bij een 'klassieke' sociaal-agogische oriëntatie, nl. de thematisering van de relatie tussen individu en gemeenschap. Ook in de actuele discussies over uitgangspunten en profilering van het sociaal cultureel werk staat deze vraag centraal. Het appèl vanuit het forensisch welzijnswerk voegt aan deze vraag een dimensie

23. R. PEETERS (eindred.), *Muurvast in beweging. Sociaal cultureel werk in de Vlaamse gevangenis*, Berchem, Vlaamse Federatie voor Forensisch Welzijnswerk, 1997.

toe, nl. dat de eigen interventie in het samenlevingsgebeuren mee in de analyse betrokken wordt. Een – ook letterlijk – ‘moeilijk bereikbare’ groep als gedetineerden vormt aldus de beste toetssteen voor de kwaliteit en relevantie van de eigen werking. Dit inzicht zou het sociaal-cultureel ertoe moeten aanzetten om zich prioritair ook te richten op de doelgroep van gedetineerden.

In de actuele stand van zaken worden gedetineerden en hun naastbestaanden niet gezien als een prioritaire doelgroep. Op een recente, door de Vlaamse Federatie voor Forensisch Welzijnswerk georganiseerde, studiedag over sociaal-cultureel werk in de Vlaamse gevangenen benadrukte de Minister van Justitie, verwijzend naar de Oriëntatienota ‘Strafbeleid en Gevangenisbeleid’ het belang van de aanwezigheid in de justitiële setting, van het voorzieningenaanbod van de Gemeenschappen. De Vlaamse Minister van Gezin, Welzijn en Cultuur benadrukte dat een structurele oplossing moest gevonden worden, om in iedere gevangenis een aanbod sociaal-cultureel werk te kunnen garanderen. Tevens kondigde de Minister aan de werkzaamheden van de ‘Interdepartementale Commissie Hulpverlening aan Gedetineerden’ te willen heropstarten. Deze Interdepartementale Commissie werd in 1993 opgericht in aansluiting met het samenwerkingsakkoord Justitie-Vlaamse Gemeenschap. Het eindverslag van deze Commissie werd begin 1995 aan de Vlaamse Regering overhandigd en omvat een reeks aanbevelingen om de verantwoordelijkheid van de Gemeenschappen in de justitiële setting concreet te realiseren. Tot op heden werden deze aanbevelingen vooral vanuit de praktijkwerking concreet gemaakt. Zo b.v. werd in het Penitentiair Schoolcentrum te Hoogstraten met Europese middelen een tewerkstellingsproject opgezet, waarbij gedetineerden onder vorm van een individuele trajectbegeleiding voorbereid wordt op (re)integratie naar de arbeidsmarkt. In het kader van dit project werd een raamakkoord gesloten tussen de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling, het Bestuur voor Strafinrichtingen en het Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, d.i. de ondersteuningsorganisatie voor de centra algemeen welzijnswerk, waaronder ook het forensisch welzijnswerk ressorteert. Wat het sociaal-cultureel werk betreft, heeft de Vlaamse Federatie voor Forensisch Welzijnswerk een erkenning aangevraagd als instelling voor sociaal-cultureel werk, teneinde het bestaande, momenteel experimenteel gesubsidieerde project te kunnen continueren en uitbreiden. Het blijkt evenwel een zeer moeilijke opgave om vanuit de detentiecontext te voldoen aan de criteria van het decreet op het vormingswerk in instellingen. Een meer soepele toepassing van de criteria houdt in dat gedetineerden erkend zouden worden als ‘bijzondere doelgroep’. In de actuele stand van zaken wordt dit vooralsnog niet overwogen. Ook alternatieve denkplaatjes, waarbij b.v. rechtstreeks incentives gegeven worden aan voorzieningen sociaal-cultureel werk om een concreet aanbod uit te bouwen, in samenwerking met de welzijnsteams en directies, zijn denkbaar maar vooralsnog weinig concreet gemaakt.